

Наталія Петріца

СТАРОЧЕСЬКА АНТРОПОНІМІЯ З ПОГЛЯДУ

ЇЇ ПОХОДЖЕННЯ (НА МАТЕРІАЛІ ХРОНІКИ ДАЛІМІЛА)

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Випуск 16

УДК

Петріца Н. М. Старочеська антропонімія з погляду її походження (на матеріалі хроніки Даліміла); 11 сторінок; кількість бібліографічних джерел – 18; мова українська.

Анотація. У статті розглядається старочеська антропонімія хроніки Даліміла з погляду її походження, досліджена хронологія поширення та закріплення іншомовних власних особових назв у чеському мовному середовищі XIV століття. Статистичні дані розвідки свідчать про стрімкі темпи християнізації старочеського іменника у XIII – XIV ст., однак, незважаючи на це, іншомовні запозичення залишаються ще на периферії тогочасної антропонімії. Найбільш реалізованим типом запозичених антропонімів у хроніці є асимілятивні.

Ключові слова: антропонімія, власна особова назва, слов'янські автохтонні власні особові назви, християнські імена, германські імена, асимілятивне запозичення.

Resume. The research is done on the basis of Dalimila's chronicle. The aim of article is to inquire and describe the old Czech's personal names from the viewpoint of its origin. In 13th – 14th century the Slavonic personal names prevail over the names of other origin. German personal names were used not so often as Christian ones.

Key words: anthroponomy, personal names, Slavonic personal names, Christian personal names, German personal names.

Джерелом нашого дослідження є старочеська хроніка Даліміла (Kronika tak řečeno Dalimila) (XIV ст.) [14]. Хроніка привернула нашу увагу тим, що на відміну від багатьох інших давніх пам'яток, написана старочеською, а не

латинською мовою. Ідентифікація осіб у тексті закріплена на рівні тогочасних живих форм іменування, а у такому антропонімійному матеріалі, справедливо наголошують дослідники, відображені найдавніші словотворчі моделі, антропонімні бази [15, с. 125]. Предметом нашого дослідження є антропонімія хроніки Даліміла з точки зору її походження. У статті ми проаналізуємо склад власних особових імен різного генезису, з'ясуємо хронологію їх поширення та закріплення у мовленнєвій практиці народу.

Питання проникнення іншомовних слів у чеську мову піднімалося у студіях Й. Бенеша [10], Ф. Цуріна [11], К. Доскочіла [12], Я. Свободи [18]. Увага дослідників спрямована на найбільш поширені серед чехів запозичені власні особові імена. Якщо говорити про українські студії, що мали стосунок до чеської антропонімії, то варто згадати праці М.О. Демчук „Слов'янські автохтонні власні особові імена у побуті українців 14-17ст.” (1988), ряд статей І.М. Железняк „Ареальне вивчення слов'янських антропонімів зусіченим другим компонентом композита” (1972), „Слов'янські антропонімні композити на –staj-/-stoj-” (1994); С.М. Медвідь-Пахомової „Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах” (2000). Дослідження Л.Р. Осташ „Чеські особові власні імена з погляду їх походження” (2000) базується на сучасному чеському антропоніміконі.

1. Поширення власних особових імен іноземного походження у чеському мовному середовищі XIV ст.

Найчисельнішу групу антропонімів хроніки Даліміла становлять автохтонні слов'янські власні особові імена. Їх питома вага становить 65% від загальної кількості однолексемних онімів. У сучасній слов'янській антропоніміці імена, котрі сягають праслов'янської доби, прийнято класифікувати на три групи: 1) імена-композити; 2) відкомпозитні скорочення; 3) деапелятиви [Svoboda, Роспонт, Демчук, Суперанская]. У досліджуваній нами пам'ятці ці різновиди мають такі пропорції: Імена-композити, наприклад: *Břecislav, Svatopluk, Sptyihněv, Soběslav* становлять 32,6%; від композитні скорочення, наприклад: *Božej, Borek, Styr, Jaroš,*

Mutyně, Radka, Svatava, Smil, Sudek, Václav — 34,8%; деапелятиви, наприклад: *Hrza, Hoda, Hovora, Hrivec, Krok, Mlada, Vracka, Straba, Tetka, Tumna* — 32,6%.

Перебування чеських земель у складі Римської імперії та сусідство з германськими племенами не могли не позначитися на лексичному складі старочеської мови, зокрема і на її ономастичному фонді. Свідченням цього є наявність у хроніці чималої кількості (20%) імен германського походження, і це є підтвердженням політичних та господарських зв'язків давніх чехів із іншими народами та їх культурами: *Albrecht* [14, с.157] (далі посилання на це видання в тексті статті подаються лише вказівкою сторінки в дужках), *Adolf* [157], *Bernhart* [134], *Depolt* [38], *Detmar* [37], *Detrich* [154]. Із поширенням християнства на територію Богемії почали проникати імена біблійні (грецького, латинського чи давньоєврейського походження). Ці імена зосереджувалися спочатку в монастирях і поширювалися поміж представників духовництва, а згодом і серед шляхти. У хроніці Даліміла подібні оніми ідентифікують єпископів, священників, святих і становлять 15% імен: *Alexandr* [17], *Benedicht* [64], *Isaak* [64], *Margareta* [146], *Mutudej* [40], *Prokop* [112].

Однак імена вищезгаданих груп у пам'ятці представлені нерівномірно. Спочатку у розповіді хронолога домінують автохтонні слов'янські власні назви, згодом збільшується кількість фіксацій германських імен. Тому статистичний аналіз буде неповним, якщо не враховувати динаміки поширення онімів. Описані у літописі події ми поділили на три хронологічні періоди, що демонструють ступінь фіксацій імен певної групи.

Таблиця №1.

період	імена слов'янського походження	імена християнського походження	імена германського походження
до X ст.	80%	14%	6%
XI-XII ст.	60%	13%	27%
XIII-поч. XIV ст.	56,5%	17%	26,5%

Статистичний аналіз власних особових назв різного генезису в діяхронії свідчить, що до X століття у хроніці домінують імена слов'янського походження. Ними іменуються особи і княжого роду, і простолюдини. За допомогою християнських імен ідентифікуються виключно представники духовенства та канонізовані святі, наприклад: *toho časa českých mnichov šest... Benedicht, Matej, Jan, Kristin, Isaak jim dejiechu, Barnaba s striebrem poslali biechu*[64]; *vypimy tu čieši na čest Michalu svátemu, aby nase duse přinesl k kralévstvi nebeskemu*[50]; *tá zakon svateho Benedichta do Čech přinese*[54]; *ale toho ijeden nevedel, že jeho svaty Jan krstitel slanel'*[61]. У подіях до X ст. включно жодна особа, яка не належить церковному сану (князь, воєвода чи простолюдин), не фіксується хронікою під християнським іменем. Численні факти звертання до святих та будівництво храмів на їх честь, зрештою, згадки про прийняття князями християнства свідчать про поширення християнської віри, зокрема серед представників княжого роду: *prvý kostel v Hradci postavi a svátemu Klimentu jej oslavi. Druhý sváté Marie na Praze, ot velkých vrat ihned na draze*[40]; *Vypimy tu čieši na čest Michalu svátemu*[50]; *Ta zakon svateho Benedichta do Čech přinese a k svátemu Jiři mnoho panen snese* [54]. Однак традиції іменування, очевидно, залишаються в межах традицій язичництва. Про це яскраво свідчить і той факт, що у відомостях про факти, які відбувалися після хрещення, літописець і надалі називає князя слов'янським іменем: *prosi krsta Bořivoj ot Svatopluka krale, ot moravského* [40]; *ten u Velhradě krstil Čecha prvního, Bořivoje, kněze českého*[40]; *když kněz Bořivoj tak stav svoj změni, svět potupiv, v svátost se promění*[40].

На користь існування язичницьких традицій іменування особи в період поширення християнства яскраво промовляє і описаний літописцем обряд хрещення сина князя Болеслава *Strachkvasa*. Після хрещення дитини за наказом князя Болеслава було вбито єпископа, а княжич отримав дивне ім'я: *Ale že Boleslav pro krscenie byl učinil kvas, tomu synu pro příhodu vzdal bieše Strachkvas* [51]. Зауважимо, що в тексті відсутня згадка про хрещене ім'я Страхкваса, який на схилі літ став монахом, а згодом і єпископом. Логічно,

що обряд хрещення передбачав і прийняття християнського імені, тому досить незвичною є номінація єпископів та монахів слов'янськими чи германськими іменами: по *Okardu Hrza biskupem* биеше, по *Hrze ten Sebier slovieše* [77] (початок XI ст.); *Strachvasu mnichu* biskupstva postupiti chtieše [54] (початок XI ст); *prvý biskup mnich*, ten Sasič *Detmar* slovieše, *druhý, svatý Vojtěch*, ten take *mnich* биеше [54] (початок XI ст). З огляду на те, що процес прийняття християнства у чехів відбувався з 894 року (*Ten u Velhradě krstil Čecha prvního, Bořivoje, kneze českého*, leta ot narozenie syna božieho po *osmi set po devietidcat čtvrtého* [40]), подібні випадки вищезазначеної номінації служителів культу в XI столітті свідчать про ще досить слабкі позиції християнського іменника у тогочасному чеському соціумі. Дослідники пов'язують це, передусім, із впливом католицької церкви, котра на теренах Західної Славії була більш лояльною до язичницьких імен, ніж православна церква на східнослов'янських землях [3, с.186; 6, с.12 ; 9, с.180].

Ідентифікацію християн (а особливо церковнослужителів) автохтонним слов'янським іменем можна пояснити наявністю у людини одночасно двох імен, а літописець, очевидно, користується іменем більш відомим, у даному випадку — язичницьким. Тут, очевидно, йдеться про так званий антропонімічний дуалізм. Логічно, що традиційні „поганські” імена не могли моментально вийти з ужитку, тому припускається період їх паралельного функціонування з іменами канонічними. М. О. Демчук, зокрема, вважає, що до кінця давньоруського періоду паралельно з церковно-християнськими іменами на Русі побутували і традиційні слов'янські [2, с.17]. С.М. Медвідь-Пахомова стверджує, що у східних слов'ян перехід до вживання християнських імен у масовому порядку починався з кінця X ст., а у західній та південній Славії, що перебувала під впливом Римської церкви, — з середини XVI ст. За переконанням дослідниці, цей процес був зумовлений рішенням Тридентського собору (1545-1563), що передбачав обов'язкове отримання дитиною при народженні християнського імені [5, с.41].

У наступних двох періодах слов'янські імена помітно здають позиції, натомість суттєво збільшується кількість фіксацій імен германського походження. Це пов'язано, передусім, з активізацією німецького інтересу на території чеських князівств, встановлення родинних зв'язків між представниками обох народів, а внаслідок цього — поширенням серед чехів германських імен: *Knieni Jitka učini biskupem rodiče svého, Okarda, Němce chytřeho* (середина XI ст.) [76]; *Kněz čtyři bratry jmieše: po sobě osvědči kněžstvo Břecislavovi, Moravu Otte a Kunratovi, Jaromira kaza biskupem učiniti* (середина XI ст.) [79]; *Pak král je se pychati a sve bratrie poče netbati. I jide na Kunrata, bratra svého, chte ho vyhnati z kněžstva moravského* [88]; *České a polské kralovstvo držieše a Ottu, vevodu bavorskeho, sebe miesto poslal bieše* [158]; *Co pak Čechy učinichu! Svého vraha sobě za knez zvolichu, Rudolta, vevodu rakuskeho, Albrechtova syna, krále říšského* [149].

Що стосується імен християнського походження, то показники XI-XII ст. практично залишилися на рівні попереднього періоду, а вже у XIII-XIV ст. констатуємо тенденцію до збільшення фіксацій онімів даної групи. Детальніший статистичний аналіз складу власних особових імен різного походження та ступінь їх поширення відображено у таблицях № 2 та № 3.

Таблиця №2 .

Поширення імен християнських.

	до X ст.	XI-XII ст.	XIII-XIV ст.
населення чеських князівств	—	25 %	45,5 %
духівництво	67 %	33,5 %	36,5 %
святі	33 %	33,5 %	13,5 %
іноземці	—	8 %	4,5 %

До X ст. жодної фіксації хрещених імен серед населення чеських земель, виключно ідентифікація єпископів чи згадуванні святих. Однак показники наступних двох періодів мають тенденційний характер і свідчать про стрімкі (на 20-25%) темпи поширення християнських імен серед чехів. Представники духівництва виділені в окрему групу з тих міркувань, що, по-перше, не

завжди серед них були слов'яни (часто-густо це були німці з християнським іменем). Другою причиною є умови поширення нової віри. Якщо служителі культу на 100% були християнами, а відтак носіями і хрещених імен, то серед населення ще було чимало язичників. Об'єднавши ці два соціальні стани, ми б отримали недостовірні показники та картину поширення християнських імен на території чеських земель.

Таблиця № 3.

Поширення імен германського походження

	до X ст.	XI-XII ст.	XIII-XIV ст.
населення чеських князівств		39 %	48 %
духівництво		16,5 %	—
святі	—	—	—
іноземці		44,5 %	52 %

Оскільки перший період представлений надзвичайно малою кількістю фіксацій — по одному імені у кожній категорії, ми не вдавалися до статистичних підрахунків. XI-XII ст. відзначається стрімкими темпами поширення германських імен серед населення чеських князівств. Той факт, що в межах однієї сім'ї діти отримували імена різної генези, свідчить про закріплення іноземних антропонімів у мовленнєвій практиці чехів: *kněz Oldřich s světa snide syn jeho Břecislav na kniežeci stolec vznide* [70]; *Pak kral Vratislav snide bratr jeho Kunrat na jeho stolec vnide* [89]; *Mezi Cechy byl jeden jmenovaný, jinoch dobrý a velmi kazáný. Detřišek Buckovic to bieše* [103]; *kneze Otty bratr, Břecislav* [125]. У XIII-XIV ст. носіями практично половини германських імен у хроніці Даліміла є чехи. Зауважмо, що категорія „духівництво” у цьому періоді відзначена нульовою фіксацією. Представники церкви номіновані виключно християнськими іменами.

2. Типи запозичених антропонімів.

В ономастичній літературі дослідники розрізняють такі способи передачі ономастичного матеріалу [1, с. 14]:

- 1.) просте запозичення (власне транскрипція чи транслітерація);

- 2.) асимілятивне запозичення (з пристосуванням до морфологічної структури мови-реципієнта);
- 3.) паретимологічне запозичення (з новотворенням на основі первісного іншомовного елемента);
- 4.) переклад іншомовного ономастичного елемента елементом чи сполученням елементів даної мови;
- 5.) перифраза або описова назва замість іншомовного елемента.

Найбільш реалізованим у хроніці Даліміла є другий тип запозичень. Імена іншомовного походження закріплювалися у мовленнєвій практиці народу, пристосовуючись до графічних, фонетичних та словотвірних особливостей чеської мови [див. також 17, с.186; 16, с. 131], наприклад християнські: *Matej* < *Mattijah* [8, с. 220], *Michal* < *Michaēl* [8, с. 236], *Mikulaj* < *Nikolaus* [8, с.229], *Scepan* < *Stephanos* [8, с.348], *Řehoř* < *Gregorios* [8, с.93], *Kozma* < *Kosmas* [8, с.185], *Mutuděj* < *Mehtodios* [8, с. 226], *Jan* < *Johannes* [8, с.143]; *Beneda*, *Bena*, *Beneš* < *Benedictus* [8, с.64]; *Jiří* < *Georgios* [8, с.86], *Elžka* < *Elisabet* [8, с.129]; германські: *Oldřich* < *нім. Vodalrich*, *Bedřich* < *нім. Friedrich* [8, с. 396], *Jindřich* < *нім. Heinrich* [8, с. 86],

Простих запозичень у Хроніці порівняно менше, вони простежуються переважно при згадуванні канонізованих святих: *svatý Silvester* < *lat. Silvester* [8, с.338], *sv. Apolinaris* < *lat. Apollinarius* [8, с.40], *biskup Daniel* < *hebr. Dān`tēl* [8, с.99].

Цікавим є той факт, що серед християнських імен домінують асимілятивні запозичення: 60% проти 40 % простих. А серед імен германських навпаки: 20% проти 80% відповідно. Адаптації зазнали переважно ті власні особові назви, що засвоїлися у мовленнєвій практиці чехів. Антропоніми, не закріплені у вжитку, фіксуються без особливих фонетичних та морфологічних змін. Яскравим свідченням цього є наявні у Хроніці іменування іноземців та святих. Отже канонічні імена засвоювалися та поширювалися в тогочасному суспільстві більшою мірою, аніж германські.

Одним із способів адаптації є прямий переклад запозичених імен. Однак у хроніці Даліміла імена, утворенні за такою схемою, не спостерігаються. Хоча чеський дослідник J. Skutil вважає, що у давніх писемних пам'ятках перекладалися імена іноземних володарів, напр. Georg на Jiří, Wilhelm на Vilem [17, с. 188]. Однак важко погодитися з тим, що це є переклади. Перший випадок розцінюємо як асимілятивне запозичення (порівняймо укр. Юрій — розмовне від Георгій, що стало офіційним; також Юрко, Їрко, Їр [8, с.408]. Випадок Wilhelm-Vilem кваліфікуємо як просте запозичення.

Літописець у тексті намагається пояснити походження деяких імен. Так князя *Přemysla*, якого цісар Otta називав *Ottakar, tociš Otte mil* [130] („милий Отті”), увійшов в історію під іменем *Přemysl Ottakar*. Нині ім'я Оттакар є складовою сучасного чеського антропонімікону. Побутує воно і в німецькій мові *Ottokar*, пор. також угор. *Ottokár* [13, с.11]. Інших чеських князів німці називали на свій лад: Tema němci jmena převzdechu, *Boleslavovi Bedřich* říekaju, *Přemysla Kunratem* zvachu [118]. Порівняймо семантику основ цих імен.

Boleslav: bol- < ст.-слов. bolii, болг. боле, рос. более < „більше”, slav- від „честь, хвала, слава” — преславний [8, с. 51];

Bedřich <нім. Freidrich < двн. Fridurihhi, fridu- „мир”, „спокій”, двн. –rīchi < „могутній”, „правитель” — володар миру, миролюбний [8, с. 396];

Přemysl: mysl- < mysleti „думати, мислити”;

Kunrat < нім. Kounrad „сміливий у пораді” (kühn in Rat) [8, с.180].

Не виключено, що вищезазначена назва була мотивована поведінкою чи рисою характеру чеських князів, звідси й імена з відповідною семантикою.

Найбільш поширеними християнськими іменами є Jan (13 фіксацій), серед германських — Otta (5), Herman (2), Kunrat(2), Rudolt(2), Vilem (2), із адаптованих — Bedřich (5), Jindřich (4), Oldřich (4).

Отже, незважаючи на поширення християнства, а відтак і християнських імен, традиції іменування чехів, як свідчить досліджувана пам'ятка, протягом X-XIV ст. залишаються на рівні язичницьких. Яскравим

свідченням цього є випадки ідентифікації духівництва автохтонними слов'янськими іменами. Попри стрімкі темпи християнізації старочеського іменника XIII-XIV ст., канонічні імена перебувають на периферії тогочасної антропонімії. З XII ст. у мовленнєвій практиці чехів починається активне засвоєння імен германського походження, які, однак, поширювалися в тогочасному суспільстві в меншій мірі, аніж християнські. Закріплені у вжитку іншомовні антропоніми — це переважно асимілятивні запозичення.

Література:

1. Білецький А.О. Основи етимологічних досліджень ономастичного матеріалу // Ономастика: Зб. статей. за ред. Цілуйко. – Київ, 1966. – С. 3-15.
2. Демчук М. О. Слов'янські автохтонні особові власні імена у побуті українців XIV-XVII ст. – Київ, 1988. – 172 с.
3. Мароєвић Р. Словенки антропонними // Ономатолошки прилози.У. – Белград, 1984. – С.183-195.
4. Медвідь-Пахомова С.М. Еволюція антропонімних формул у чеській та словацькій мовах // Ономастика і апелятиви. Вип. 10. (Зб. наук. праць за ред. В.О. Горпинича). – Дніпропетровськ, 2000.
5. Медвідь-Пахомова С.М. Екстралінгвальні фактори в контексті розвитку слов'янських антропосистем: навч. посібник. – Ужгород, 2003.– 72 с.
6. Роспонд С. Структура и классификация древневосточнославянских антропонимов (имена) // Вопросы языкознания. – 1965.–№ 3.– С. 3-21.
7. Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей: Словник-довідник.–Київ, 1996. –336 с.
8. Трійняк І.І. Словник українських імен. – Київ, 2005. – 509 с.
9. Чучка П.П. Сліди язичництва в антропонімії українців Карпатського регіону // Ономастика України першого тисячоліття нашої ери. – Київ, 1992.– С.176-183.

10. Beneš J. O českých příjmeních. – Praha, 1962.
11. Cuřin F. Z dějin českých osobních jmen. Křestní jména oblíbená v 15. a 16. století. NŘ 32, 1948.– S.76-83.
12. Doskočil K. Náčrt dějin českých jmen křestních // Davídek V., Doskočil K., Svoboda J. Česká jména osobní a rodová. – Praha, 1941. – S. 49-69.
13. Havas L. Deutsch–Ungarisches reisewörterbuch. – Budapest, 1961.
14. Kronika tak řečeno Dalimila. Svazek 1-2. – Praha, 1995.
15. Krošláková E. Tvorenie tzv. skrátených osobných mien v najstaršej slovenčine // X. Slovenska onomasticka konferencia. Bratislava, 13.-15. septembra 1989. Zbornik referatov. – Bratislava, 1991.– S. 125-129.
16. Laliková T. Domace formy kresťanských mien v najstaršej slovenčine // X. Slovenská onomastická konferencia. Bratislava, 13.-15. septembra 1989. Zbornik referatov. – Bratislava, 1991.– S. 130-137.
17. Skutil J. Překlady osobních a místních jmen ve staročeských literárních textech // Onomastika a škola. Materialy zo IV celoštátneho onomastického seminara, konaného v Prešove 12.-13. septembra 1990. – Prešov, 1992. – S. 186-189.
18. Svoboda J. Staročeská osobní jména a naše příjmení. – Praha, 1964. – 317 s.